

13. Потушняк Ф. Читач і книга // Літературна неділя. Ужгород, 1942 (II). – С. 166.

14. Там само. – С. 167.

СЕРГІЙ ФЕДАКА

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕТНОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ Ф. М. ПОТУШНЯКА

Література «Слова о полку Ігоревім» налічує понад 5 тис. праць. Існує вже кілька десятків інтерпретацій суті поеми, і її концепції [1]. «Слово ...» трактують і як героїчну пісню, і як інвективну, як політичний памфлет, психологізовану оповідь, родинну сагу, як твір фольклорний і як давньоруську «заумь», аналог західних поем «темного стилю». Проте всі ці і подібні до них підходи не викликають почуття адекватності, повноти розуміння, глибини проникнення в природу даного тексту. До «Слова ...» зазвичай підходять як до літописного джерела, нехтуючи його художньою природою. До того ж ця художність досить далека від сучасної, звичної для новітніх європейських літератур, вона коріниться в середньовічній ментальності, у світогляді давньоруської людини XII ст. з його феноменом двовір'я, синтезом християнства і язичництва, магізмом тощо. «Слово ...» має багато підтекстів. Під його подієвою структурою тече кілька підводних течій, кожна з яких несе своє інформаційне навантаження.

Магізм «Слова ...» - його невід'ємна риса. Ідеться не тільки про природу окремих епізодів, де він не викликає особливих сумнівів [плач Ярославни, віщий сон Святослава, розмова Ігоря з Донцем, вовкулацтво Всеслава], хоча і тут магізм ненав'язливий, його легко тлумачити як художню умовність. Проте «Слово ...» просякнуте магізмом і на рівні сюжету. Для з'ясування природи цього магізму, розкодування образності «Слова ...» безцінними є праці Ф. М. Потушняка з народної демонології. Вони дають ключ до численних загадок давньої поеми.

Наріжними для твору є образи дороги і межі, яким присвячено спеціальну статтю Ф. Потушняка [2]. Дорога Ігоря до Степу, Святославів заклик у дорогу, моління про дорогу

Ярославни, шляхи і дні Всеслава, Ігорєва путь додому. Дорога - місце, де людина найменш захищена від магічного впливу на неї. Середньовічна дорога - це рух зі світу цивілізації через хаос і асоціальність у світ іншої цивілізації. Дорога - метаформа смерті і відродження [3]. Вона обов'язково пов'язана з численними магічними діями подорожніх, сама подорож найчастіше мислилась в ті часи як магічний акт, засіб надприродного впливу на ситуацію. Світова література дає чимало тому підтверджень - від «Одісеї» Гомера до «Володаря колець» Р.Толкієна. Цілоком магічною виступає дорога в новелах Ф.Потушняка. У тексті «Слова ...» висувається кілька причин, що покликали Ігоря в дорогу: це і прагнення військової слави, і бажання «позріти синього Дону», і ще дальший орієнтир - аж заазовський град Тмуторокань, і звичайне здобичництво. Та все це ще не створює тієї магічної напруги, якою буквально бринить твір. Похід почався на весняного Юрія-Георгія, у день небесного патрона Ігоря (у хрещенні Георгія). За Ф.Потушняком, це одна з наймагічніших дат нашого календаря, коли трава набирається особливої сили від матері-землі і здатна передати ту силу людині. В цей день вперше виганяють худобу на пасовиська, супроводжуючи це численними магічними обрядами. Тоді ж виходять збирати цілющі трави. Виходять звечора. Ночують у лісі чи в степу, не розпалюючи вогнища, а збирають рано-рано на світанні. Саме така ночівля «Ігорєвого хороброго гнізда» описана в «Слові ...». А після неї «заранія во п'яток потоптали полки половецькі». Похід на половців подається як метафора походу за чарівним зіллям. Та й сам Степ виступає як царство цілющої трави. У «Слові ...» він називається «земля Трояня». За потушняковими записами, так зветься трава конюшина з її трилистковим пагіньцями [4] - основа рослинності приазовського степу, головне багатство половецьких пасовиськ.

Інший магічний образ «Слова ...» - межа, рубіж. Двічі згадується як рубіж між Руссю і Степом якесь Щелом'я, на зворотному шляху Ігоря таким рубежем виступає Донець, що починав говорити по-людськи.

Ф.Потушняк вважав, що центральним поняттям народної міфології є душа, це той центр демонологічного світу, навколо якого обертаються всі інші уявлення про надприродні

сили [5]. Образ душі постійно виникав в «Слові ...». Тут же маємо й образ дводушника з його двома душами - людською і демонічною [6]. Найяскравіше розкрито таку дводушну природу у Всеслава Полоцького, проте нею в тій чи іншій мірі наділені й інші герої поеми. Святослав - з одного боку, "князь трізнний великий Київський", з іншого боку - старий, немічний сокіл, ні на що не здатний без допомоги інших князів. В його віщому сні переплетено два шари обрядовості - поховальної і весільної. У цьому химерному сні Святослав постає то в ролі мерця, якого омивають і відспівують, то в ролі відданиці, яку готують до шлюбу. Рисами перевертня наділено Ігоря, який скочив з коня сірим вовком, побіг горностаєм, впав на воду білим гоголем. Ще більший перевертень Боян, що постав то вовком, то орлом, то мишею, то солов'єм. За Ф.Потушняком, душа покійного може обертатися на будь-яку тварину і пташку і лишати на просипаній муці її слід. Здається, автор «Слова ...» наділив рисами дводушника всіх героїв поеми: це і зєгзиця Ярославна, і шерешери Глібовичі, і тур Всеволод з його ритуальним безумством у бою і багато-багато інших.

Особливо цікавий в цьому контексті Див - образ, що досі не має загальноприйнятого тлумачення. Непереконливими є спроби його реалістичної інтерпретації - як половецького дозорця чи як наверх руського прапора. Судячи з контексту (його звернення до далеких країв, якась апокаліптична роль образ має гігантське магічне навантаження. Давно підмічено, що ключові образи поеми повторюються двічі, про це писав, зокрема, сучасний "прикарпатський Потушняк" - С.Пушик [7]. Див і Троян є тими інформаційними ключами, якими дослідники ще так і не оволоділи. Між тим Див мав риси такого різновиду дводушника як вітряник - атмосферний демон, що накликає бурі й опади. За Ф.Потушняком, Вітряник здатний викликати зливу чи, навпаки, посуху одразу над сімома хотарами (околицями). І справді, у «Слові ...» Див повеліває сімома околицями Русі - землею незною (новгородською північчю?), Волгою, Помор'ям, Посудлям, Сурожем, Корсунем і Тматороканню.

За Ф.Потушняком, найбільші біди приносить з собою змія Шаркань, уособлення бурі чи посухи. Це тюркське слово присутнє в поемі, де готські діви десь у Криму, принаймні в глибині

половецького Степу, леліють помсту Шароканеву. Традиційно це інтерпретують як помсту за однойменного половецького хана Шарукана, діда Кончака. Але в тексті йдеться не про помсту за Шароканя, а про помсту, здійснювану самим Шароканем. Звичайно, згадка Кончака діда виникає тут недаремно (зв'язка дідів й онуків дуже важлива для Автора, про що нижче), проте Шарокань поеми - це вже не конкретний хан, а міфологізований образ злої, темної сили. Вона добре відома і закарпатоукраїнському, і угорському фольклору. Те, що образ носить ім'я реального половецького хана не дивно. Половці здійснювали набіги і на Закарпаття, зокрема джерела зафіксували великий набіг хана Кутески на Мараморошину 1086 р. [8]. Та за уявленнями наших предків, сама по собі Шаркань сліпа, при ній потрібен провідник, роль якого виконує вітряник. Він веде сліпу Шаркань і показує їй, яке саме село слід знищити. Даний образ, здається, має історичну основу, бо половці, нападаючи на Русь, найчастіше мали провідників в особі тих чи інших князів, що наводили-нацьковували степовиків на землі своїх конкурентів. Найчастіше цим грішив Ігорів дід Олег, ще один дводушник «Слова ...». Не від того був й Ігор, який ще за кілька літ до походу воював пліч-о-пліч з Кончаком, а після поразки втік з ним в одному човні. Таким чином, виявляється, автор ставить питання про князя чи іншого суб'єкта, що стояв за половцями 1185 р. Найімовірніше, це загадкова Хинова. Більшість підкреслює її тісний зв'язок з половцями, але це не самі половці, бо в переліку народів, які переміг князь Роман, половці і Хинова фігурують поокремо. Б.Яценко вважав, що Хинова - це Финова, Фіни (зміна Х і Ф як Хома - Фома) в значенні угро-фіни, великороси. Справді, політика тодішнього суздальського князя Всеволода Велике Гніздо була вкрай недружною щодо України-Русі, він дійсно підштовхував половців до набігів, спровокував страшну усобицю на Півдні 1194-1196 рр. Але можлива й інша інтерпретація: Хинова - це Генюва, Генуя, що саме тоді активно проникла в Північне Причорномор'я і була життєво зацікавлена у витісненні звідти руських конкурентів. Генуя і могла забезпечити половців "хиновськими стрілами", бо ж власної, металургії степовики не мали.

Ще один слід, що примушує шукати цього вітряника Хинову десь у Причорномор'ї - слова про Карну і Жлю,

що "мичуть смагу в огеннім розі". Ідеться про якусь палаючу речовину, яку переносили чи розкидали в посудині з рогу (типу пізніших козацьких чи опришківських порохівниць). Такою речовиною могла бути нафта з околиць тієї ж Тмуторокані, що добувалася там ще в античні часи. Карна і Жля - ще одна іпостась Шаркані і вітряника. Можливо, за іменами Карни і Жлі ховаються якісь реальні постаті.

Ігор іде назустріч половцям, незважаючи на грізне попередження сонячним затемненням (за Ф.Потушняком, затемнення - це надгризання сонця Шарканню). Слова Ігоря з приводу затемнення не дуже зрозумілі: "Ліпше же потятим бути, ніж полоненим бути". Але ж Ігор, навпаки, пішов до свого полону. Що ж штовхало його? Згадаймо знов магічні експедиції, за чарівними травами. За ними ходять не лише знахарі, а й відьми. Зібрані трави втрачають силу, якщо хтось перестріне що відьму. Половці в квітні вже мали відмобілізовані сили. Ігор тому і хотів перестріти їх, щоб відібрати чудодійну силу даровану їм чудодійними травами Степу. Цю образність легко інтерпретувати і в реалістичному ключі. Половецькі коні, вгодовані молодією травою, вже били копитом, Ігор же хотів позбавити половців переваги несподіваного нападу, з самого початку розладнати, розпорозити їхні порядки, тому так важливо було перестріти їх, поки вони не вийдуть з царства чарівної трави. За Ф.Потушняком, відьми збирають зілля на русальну п'ятницю. Саме в п'ятницю відбулася перша сутичка Ігоря з половцями [9].

Історичний час поеми розпадається на два шари - час дідів (злам XI-XII ст.) і час онуків (кінець XII ст.). Доба батьків головних героїв демонстративно відсутня, хоча тоді діяли якраз дуже важливі постаті, чий вчинки принципові для подій 1185 р. Це і батько Святослава Київського Всеволод Ольгович, що виступає в билинах під іменем Чурили Пленковича, і Юрій Довгорукий, й Ізяслав Мстиславич, і об'єднувач Галичини Володимирко. Проте вони випущені, нема навіть Ігорєвого батька. Зате зв'язка внуків і дідів постійно підкреслюється. Чому? За народними уявленнями, фіксованими Ф.Потушняком, душа помираючого діда переселяється в тіло новонародженого онука. Онук стає новою іпостасю діда. Тому Ігор, Всеволод і Святослав

Київський поєми - це три різні іпостасі їхнього спільного діда Олега Гориславича, реінкарнація різних сторін його суперечливої душі. Кончак - іпостась Шаруканя, Гза - Боняка. Сам конфлікт Ігоря з половцями - друга редакція, римейк мономахових походів у Степ 1103-1111 р., магічне наслідування чужого успіху.

«Слово о полку Ігоревім» значно глибше наявних її інтерпретацій. Висвітлення її змісту в контексті тогочасної ментальності лише починається. Надійним орієнтиром в подальших таких студіях будуть етнографічні праці Ф.Потушняка, Г.Стрипського, В.Гнатюка, інших знавців карпатського фольклору, в якому законсервувалися народні уявлення ще княжої доби.

Література

1. Яценко Б. І. Про концепцію "Слова о полку Ігоревім" // Березіль. - 1993. - № 7-8. - С. 137-159.
2. Потушняк Ф. Межа і дорога в народнім віруваню // Літературна неділя. - 1942. - С. 172-173.
3. Потушняк Ф. Подорож душі на другий світ (сліди о перевозникові) // Літературна неділя. - 1943. - С. 176-177.
4. Потушняк Ф. Ростина в народнім віруваню // Літературна неділя. - 1942. - С. 50-52.
5. Потушняк Ф. Душа в народнім повір'ю села Осій // Науковий збірник "Просвіти" в Ужгороді. - Ужгород, 1938. - С. 33-44.
6. Потушняк Ф. Вовкун // Літературна неділя. - 1941. - С. 69-71.
7. Пушик С. Дараби плывуть в легенду. - К., 1990.
8. Нариси історії Закарпаття. - Т. 1. - Ужгород, 1993. - С. 52.
9. Потушняк Ф. Ростина в народнім віруваню. - С. 50-52.

ВОЛОДИМИР ФЕДИНИШИНЕЦЬ

СІЯЮЧИ ЗВІЗДОЮ СВОЄЇ ПИСЬМЕННОЇ ПРАЦІ

Фундатор просвітництва і крайової державності Августин Волошин, оцінюючи значення Олександра Духновича для нашої науки і літератури, в заключному параграфі